

ГОСПОДАРСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ГРИГОРІЯ ПАВЛОВИЧА ГАЛАГАНА

Народне господарство феодально-кріпосницької Росії в цілому, і українських губерній зокрема, складалося з окремих структурних одиниць - промислових або ж сільськогосподарських закладів.

У ході розвитку ринкових відносин між цими господарськими об'єктами поглиблювались економічні зв'язки. Саме через це особливої актуальності набуває комплексне вивчення їх господарської діяльності в промисловому, сільськогосподарському і торговому відношеннях.

Основу економіки держави у XIX ст. становили середні за розміром поміщицькі господарства. До таких належав і маєток Галаганів, що на 1835 р. сягав 7 тис. дес. землі, де проживало 8 тисяч кріпосних селян.¹

Відомо, що з кінця XVIII - першої половини XIX ст. на Україні, як і по всій Російській імперії, намітилась стійка тенденція інтенсивного розкладу всієї феодально-кріпосницької системи. Саме у цей час розпочалася господарська діяльність Григорія Галагана, який народився 15 серпня 1819 року в Сокиринцях, на Чернігівщині в родині прямих нащадків прилуцького полковника Гната Галагана.

Ще в молодому віці, будучи студентом, він постійно цікавився станом господарства, що належало в той час його матері Катерині Василівні. З її листів і повідомлень економів Григорій зрозумів суть і причини кризи в маєтку, що з кожним роком поглиблювалась. Одну з них він вбачав у відсутності професіоналізму і безвідповідальності окремих управителів.

Молодецький запал, нетерпіння, бажання змінити стан справ на краще відчувається у кожному слові, внесеному до власного щоденника. Так, у записі за 20 січня 1838 р. йдеться: "Сьогодні мама отримала листа із Малоросії. Все у нас йде дуже погано. Управителі майже всі шахраї. З яким нетерпінням я чекаю часу, коли вийду з університету і мама передасть мені владу над ними. Для них я з'явлюся тираном і навпаки буду заходити до будинків селян, буду їх про все розпитувати і допомагати".² Буваючи на канікулах у родинному маєтку і знайомлячись зі станом справ, Григорій переконався в тому, що середня ланка управління повинна бути не лише чесною і справедливою, а й досить ініціативною в процесі запровадження у господарстві товарно-грошових відносин. Це був не юнацький максималізм, а вимоги часу.

Перш за все, на думку Григорія Павловича, потрібно було збільшити урожайність сільськогосподарських культур. Урожайність "сам-4" вважалась для того часу середньою, а понад "сам-4" - доброю.³ У маєтках Галаганів з 1831 р. по 1836 р. урожайність основних культур (жита, пшениці, ячменю, гречки, проса) становила в середньому "сам-4,3". Молодий Галаган не заспокоювався тим, що врожай збирався порівняно непоганий. Він розумів, що такої кількості хліба для успішного розвитку господарства недостатньо.

Звіти економів, статистичні дані господарського характеру засвідчують постійні намагання господаря маєтку розширити посівні площі під зернові культури. Показовим є приклад з Лебединською економією, де протягом чверті століття посіви зернових було збільшено майже вдвічі.⁴

Таблиця 1.

Рік	Економія	Культура (посіяно у дес.)			
		жито	Пшениця	ячмінь	овес
1860	Лебединська	202	52	78	90
1884		358	77	126	226

Зміни, що сталися у структурі посівів, свідчать про підприємницький, капіталістичний характер землеробства у галаганівських маєтках. На початку 80-х рр. розширюються посіви зернових, що користувались значним попитом на внутрішньому і зовнішньому ринках. При цьому проявились загальноукраїнські тенденції до загального зменшення посівів жита, водночас із збільшенням площ під озиму і особливо яру пшеницю. У той же час простежується стійке зростання посівів вівса, що пов'язано з декількома факторами. По-перше, він був основним продуктом у раціоні постійно зростаючого поголів'я коней; по-друге, посіви вівса забезпечували більш стабільні врожаї, а досить висока ціна (у середньому 55 коп. за пуд) гарантувала значну частину загального прибутку.

Показовою є динаміка посівів зернових культур у Петрівській економії у 1883-87 рр. Так, при сталій посівній площі у 940 дес. тут у 1883 р. під овес було відведено 130 дес., через чотири роки - 263 дес., при зменшенні посівів жита на 58 дес., а пшениці на 84 дес.⁵ Тенденція до збільшення посівів вівса була характерною і для інших галаганівських маєтків.

Зібраний урожай зернових повністю забезпечував потреби тваринництва, при цьому основна частина збіжжя збувалася на ярмарках або згідно з договорами між власником маєтку і купцями Сум, Києва, Москви.

ТОРГІВЛЯ ХЛІБОМ

Таблиця 2

Рік	Назва зернової культури	Кількість (у пудах)	Сума прибутку (у крб.)
1885	Жито	139 960	111 968
	Пшениця	16 682	17 849
	Ячмінь	14 950	10 465
	Овес	32 226	29 003
	<i>Усього:</i>	<i>203 098</i>	<i>169 285</i>
1887	Жито	114 822	91 857
	Пшениця	21 894	23 426
	Ячмінь	18 672	13 070
	Овес	52 478	47 224
	<i>Усього:</i>	<i>213 866</i>	<i>175 557</i>

Дані таблиці 2 свідчать про скорочення обсягів торгівлі житом з одночасним розширенням продажу вівса, що поступово змінювала структуру джерел прибутковості господарства.⁶

У 80-х рр. торгівля хлібом забезпечувала 75% загального річного прибутку маєтку. Основними прибутковими культурами протягом першої половини 80-х залишалися жито, пшениця і овес. У кінці ж десятиріччя посіви вівса займали уже близько третини загальної орної площі. Тенденція до розширення посівів цієї культури зберігалася і в подальшому. Наприкінці століття вівса продавали навіть більше, ніж жита. У 1899 р. останнього продали 43000 пудів на суму 25000 крб., а вівса - 51000 пудів на 30600 крб.⁷ Отже, якщо у пореформені роки на Україні першість в торговельному землеробстві займала пшениця, у галаганівських маєтках такою культурою був овес.

Іншим напрямком розвитку землеробства у господарстві, а відтак і предметом уваги молодого Галагана було вирощування технічних культур. Серед таких значне місце займали посіви тютюну. Вперше на Україні він з'явився у Сосницькому повіті Чернігівської губернії, а потім поширився на ряд інших повітів сусідніх регіонів. У Полтавській губернії першими почали вирощувати його жителі селища Срібне Прилуцького повіту.

Вирощування тютюну як товарної сільськогосподарської культури набувало все більшого значення. У 1836 р. його урожай в галаганівських маєтках становив

2494 пуди.⁸

Деякі поміщики Чернігівської і Полтавської губерній з метою збільшення прибутковості власних господарств не забарилися скористатися своєрідною монополією на вирощування тютюну. До таких належав і Галаган. Так, у середині 50-х рр. лише в одній Гнилицькій економії Григорія Павловича було вирощено 2023 пуди тютюну, тоді як у 1836 р. там збиралось у 2,5 раза менше.⁹ Зважаючи на те, що ціни на нього протягом декількох десятиліть були стабільними (у середньому за пуд - 2 крб.) можна констатувати, що з цієї культури поміщицькі господарства мали відносно стабільні прибутки.

Незважаючи на фінансово-економічну кризу, що охопила поміщицькі господарства у перші пореформені роки, окремим поміщикам все ж вдалося перебудувати систему господарювання у порівняно стислі строки. До таких належав і Григорій Галаган, якому уже в другій половині 60-х рр. вдалося частково стабілізувати фінансовий стан маєтків, а на початку наступного десятиріччя повною мірою проявились ефективність і доцільність раніше обраних пріоритетів у процесі переходу господарства на нові економічні засади.

Основою розвитку господарства продовжувало залишатися землеробство з чітко вираженим зерновим напрямком. У поміщицьких господарствах Лівобережної України зернові культури займали більше 90% посівних площ. Як відзначалось, тенденція до розширення площ під посіви зернових була властива і галаганівським маєткам. Але їх питома вага була дещо нижчою і становила у середньому близько 77%. Пояснюється це намаганням зберегти обсяги вирощування технічних культур, насамперед тютюну, льону, рапсу і рижю. Структура ґрунтів, їх родючість забезпечували досить непогані врожаї названих культур, а торгівля ними гарантувала значні фінансові надходження. Так, у 1882 р. за проданий з восьми маєтків тютюн було виручено 42117 крб., що становило 23% загального прибутку.¹⁰

Чітко виражений товарний характер носили посіви льону і рапсу. У 70-х рр. і першій половині наступного десятиріччя льон-кудрявець вирощувався на 12% загальної посівної площі галаганівських маєтків. Урожай становив у середньому 11500 пудів сировини, що передбачалась для продажу. Так, економію Тиницького маєтку у 1882 р. було продано купцям 3100 пудів льону на суму 3720 крб., що становило 11% загального прибутку економії.¹¹ Досить висока ціна (80 коп. за пуд) зумовлювала вирощування рапсу, загальний урожай якого у 70-і рр. становив у середньому 11800 пудів.

Та все ж першість за прибутковістю протягом декількох десятиліть залишалась за тютюном. За розмірами його посівів і збору Чернігівська й Полтавська губернії посідали перше місце в Росії (до 50% усього виробництва). На Полтавщині за 18 років (1878-1896 рр.) збір тютюну зріс у 2 рази, а на Чернігівщині - на 30%.¹²

Незважаючи на досить високі прибутки від реалізації тютюну, вирощування цієї культури було надзвичайно трудомістким. Зокрема, Писківською економією у 1886 р. витрачалось 134 крб. для садки і обробітку тютюну на 1 десятині, тоді як вирощування зернових обходило господарству у багато разів дешевше. Так, витрати на 1 дес. пшениці становили 8,5 крб., вівса - 5,7 крб., жита - 4,5 крб.¹³ При вирощуванні зернових прибуток у 5 разів переважав витрати, культивування ж тютюну збільшувало прибуткову частину лише вдвічі.

Наслідком цього стало поступове зменшення посівів тютюну у галаганівських маєтках, але відбулося це після того, як було реструктуровано посіви зернових. Лише після того, як торгівля вівсом, житом і пшеницею забезпечили стабільні прибутки, почали скорочуватись посіви тютюну. Суттєво скоротились й прибутки від його реалізації. У 1899 р. тютюну було продано на суму усього 5500 крб., що становило тільки 7% загального прибутку від торгівлі зерновими.¹⁴

Зазнали скорочення посівні площі льону й рапсу. Так, у Петрівській економії на початку 80-х рр. льон вирощувався на 157 десятинах, що становило 16% загальної посівної площі. У 1887 р. цією технічною культурою було засіяно лише 80 десятин.¹⁵ Протягом другої половини цього десятиріччя майже у 4 рази зменшилось вирощування рапсу.

З розвитком цукрової промисловості частина поміщиків вдається до вирощування цукрових буряків як для власних підприємств, так і для продажу іншим цукропромисловцям.

Зростаюче цукровиробництво потребувало розширення сировинної бази. На початок 50-х рр. цукрові заводи Галагана були забезпечені власною сировиною лише на 30%. Григорій Павлович, постійно розширював посіви цукрових буряків. Так, у Будківській економії в 1857 р. ними було засіяно 60 десятин, через рік - уже 130 дес., а в 1859 р. ця технічна культура вирощувалась на 140 десятинах. Урожай за цей період зріс з 1545 до 11125 берковців буряків, що дозволило забезпечити цукроварні власною сировиною на 95%.¹⁶

Варто відзначити, що вирощування технічних культур зумовило запровадження сівозмін, удобрення полів, вимагало удосконалення знарядь виробництва і нової організації праці.

Усі ці зміни значно поглиблювали процес товаризації поміщицького землеробства, спричиняли спеціалізацію як господарства у цілому, так і окремих його структурних одиниць.

Втягнення у товарно-грошові відносини поміщицьких маєтків, пристосування їх до потреб ринку відбивалося й на інших галузях господарства, зокрема на тваринництві.

Прагнучи досягти фінансової стабільності маєтків, великі надії покладав на цю галузь і Григорій Галаган. Пріоритетним було вівчарство. Річні звіти економів свідчать про постійне зростання поголів'я овець у 40-х рр. Зокрема, кількість їх в усіх економіях з 1840 р. до 1848 року зросла втричі і сягала понад 5 тис. голів. У наступному десятиріччі утримувалась приблизно на тому ж рівні. Досягти цього вдалося нелегко. Збільшення поголів'я вимагало достатньої кормової бази, поліпшення умов догляду і ветеринарної справи. Для відгодівлі, за розрахунками, зробленими економіом Лебединського маєтку, на кожну відоцю потрібно було по 2 фунти сіна і соломи щодоби.¹⁷ Окрім цього, їх раціон включав буряки, овес. Економія виявилася неспроможною забезпечити все це у достатній кількості. А тому в 40-х рр. спостерігався високий падіж овець. В окремі роки він досягав 13% загального поголів'я. Григорій Павлович розумів, що ця галузь господарства потребувала наукового підходу і, перш за все, висококваліфікованих спеціалістів. Підготовка і підбір вівчарів, накопичення певного досвіду по догляду за молодняком, поліпшення відгодівлі зумовили поступове зменшення падежу у 50-х рр. до 9%.

Окрім вівчарства, зверталась увага й на інші напрямки тваринництва. При кожному винокурному заводі вирощувались бардові свині. Сокиринський економі Кузьменко повідомляв 15 жовтня 1847 р. про те, що для відгодівлі було закуплено на ярмарку 100 свиней по 7 крб. 83 коп. Через 5 місяців їх продали по 16 крб. на загальну суму 1600 крб.¹⁸ Про розвиток тваринництва свідчить повідомлення того ж економіа від 1 грудня 1856 р., де зазначено: "... в економії на утриманні перебуває 80 голів великої рогатої худоби, 607 овець, 140 свиней, 265 гол. птиці (індиків, гусей, курей тощо), а також 985 пнів бджіл."¹⁹ У численних ставках розводили рибу. Навувало розвитку конярство. Григорій Павлович вбачав у цьому не тільки можливість заробити гроші, але й значно поліпшити якість обробітку землі, прискорити перевезення вирощеного урожаю тощо.

Продукцією тваринництва, бджільництва, а також рибою торгували. Так, у липні 1851 р. на ярмарку в Ромнах було продано вовни і воску на суму 4865 крб.²⁰ У грудні того ж року виручка за продану на ярмарку рибу становила 172 крб. Загальна сума прибутку від реалізації продукції тваринництва сягала 14% загального прибутку господарства у 1851 р.

У пореформений період тваринницька галузь господарства продовжувала розвиватись. Так, з другої половини 60-х рр. почало помітно зростати поголів'я овець і на середину наступного десятиліття воно становило понад 14000 голів. Григорій Павлович і надалі приділяв велику увагу розвитку цієї галузі. Підтвердженням може бути висока оплата праці вівчарів. Суми річної оплати їх праці іноді перевищувала розміри заробітної плати прикажчиків. Більше за вівчаря отримував лише економі маєтку. Звичайно ж, високий рівень оплати праці передбачав добросовісне, відповідальне і професійне ставлення до своїх обов'язків.

Така увага вівчарству пояснюється високою його прибутковістю. До середини 80-х рр. річні показники сягали 20000 крб., що дорівнювало п'ятій частині загального прибутку. У подальшому спостерігається деяке зменшення поголів'я, а відтак і прибутковості.

Після звільнення селян від кріпосної залежності простежується загальна

тенденція зменшення поголів'я худоби у поміщицьких господарствах України. Особливо помітно це було у вівчарстві. Але якщо ця загальноукраїнська тенденція у більшості господарств проявилась з 70-х рр., то у маєтках Галагана - з середини наступного десятиліття. У той же час скорочення поголів'я не впливало на кількість настриженої вовни. За даними головної контори, у 1876 р. з 13734 овець її настрижено 1338 пудів, а у 1882 р. з 9270 голів - 2433 пуди.²¹ Зростання продуктивності зумовлене покращанням племінної селекції, ветеринарної справи, умов годівлі й догляду.

Іншим важливим напрямком розвитку тваринництва залишалось конярство і розведення великої рогатої худоби. Статистичні дані засвідчують постійне зростання поголів'я коней. Так, у 1856 р. на кінських заводах нарахувалось їх 125, у 1872 р. - 297, а ще через шість років - уже 711²². Значна увага приділялася умовам догляду. Перш за все, підбирались кваліфіковані спеціалісти. Власником маєтку вони забезпечувалися літературою, перекладеною з німецької, французької та англійської мов. Кращі ветеринари споряджались на навчання до Москви і Петербурга.

Помітно зростала у господарствах кількість великої рогатої худоби - з 357 голів у 1872 р. до 776 голів у 1879 р. Тенденція кількісного зростання її збереглась і в наступному десятиріччі.

Відповідно зростали прибутки господарства від реалізації продукції тваринництва. Так, у 1879 р. за продані вівці, вовну і шкури одержано 21886 крб., крім цього, на 2222 крб. було реалізовано масла і сиру, а за 45 коней отримали 2148 крб.²³ Усього вторгували 26276 крб., що становило 27,3% загального прибутку.

Причини, що зумовили розвиток тваринництва у господарстві, мали перш за все економічний характер. Одна з них, і досить вагома, була пов'язана з можливістю вигідного збуту тварин (особливо коней) за межами країни, експорт яких постійно зростає. Але головною причиною полягала в тому, що Григорій Галаган розцінював тваринництво як галузь сільського господарства не тільки з огляду його прибутковості й забезпечення господарства робочою худобою, а населення - м'ясо-молочними продуктами, але й з погляду комплексного розвитку всього сільського господарства. Він розумів, що загальне скорочення поголів'я худоби призведе до зменшення органічних добрив, що неминуче позначиться на родючості ґрунтів, а в кінцевому результаті - на врожайності. Такий висновок підтверджується практичними діями господаря маєтку, адже скорочення поголів'я овець почалося лише після значного зростання поголів'я коней і великої рогатої худоби.

Прийняття умов товарного виробництва супроводжувалось відкриттям у власних маєтках промислових закладів по переробці сільськогосподарської продукції.

Зокрема, особливість поміщицьких господарств Лівобережної України, на відміну від Правобережної, полягала в тому, що вони збували на зовнішньому ринку порівняно невелику частину зібраного хліба. Товарний хліб Полтавської і Чернігівської губерній збувався в основному на внутрішньому ринку. Збут ускладнювався через слабкий розвиток промисловості та ідентичну хліборобську спеціалізацію сусідніх губерній, а також через примітивність засобів транспортування та бездоріжжя. Відтак хліб було вигідніше переробляти на горілку і продавати її за вищими цінами.

Винокурна промисловість в Україні у дореформений період повністю перебувала в руках поміщиків (купці були позбавлені права займатися гуральництвом) і була тісно пов'язана з господарством маєтку. Більш вільні умови для приватного гуральництва в Україні, ніж у Росії сприяли влаштуванню у маєтках дрібних винокурень, що не вимагало значних коштів; цьому також сприяла монополія поміщика на право виключного продажу горілки у власному маєтку (через що він міг її зразу ж збувати). Для поміщиків Правобережної і особливо Лівобережної України гуральництво було основним засобом реалізації хлібних лишків і тим самим підвищувало товарність поміщицького маєтку.

До скасування кріпацтва в Україні переважали дрібні і середні гуральні, що виробляли від 2-5 до 10-15 тисяч відер спирту. На кожній з них було зайнято переважно 7-9 робітників. Гуралень, що продукували понад 25 тис. відер спирту, було лише 15, а це становило 17,2% від усієї кількості підприємств. Навіть наприкінці 50-х рр. серед гуралень України були лише дві, що виготовляли понад 100 тис. відер спирту, та 37 гуралень, переважно в Київській та Чернігівській губерніях,

продуктивністю понад 50 тис. відер.²⁴

Переважна частина галаганівських земель, що знаходилась у Полтавській губернії, відзначалась порівняно високими врожайями зернових. Це значною мірою сприяло розвитку гуральництва.

Винокуріння, як правило, розпочиналось на початку листопада і тривало до кінця квітня наступного року. Донесення економів свідчать, що на рубежі 30-40-х рр. гуральні були у кожній економії. Вихід горілки в середньому сягав 31-33 відер з 50 пудів борошна. Така висока продуктивність підприємств не могла повністю забезпечуватись зерном власних економій, тому доводилось купляти його в інших поміщиків і на ярмарках.

У донесенні Ічнянського економа відзначається, що для потреб місцевої винокурні у 1856 р. було закуплено 14882 пуди жита і 9319 пудів борошна на суму 12 333 крб., що становило 70% від виручки за продану горілку.²⁵ Внаслідок цього зменшувався відповідно чистий прибуток від реалізованої продукції.

Окрім цього, важко було знайти досвідченого винокура. Так, у донесенні економа Озерянського маєтку від 13.05.1849 р. зазначено: "З винокурном Волянським домовлено, що з кожного пуда борошна буде викурюватись по 61/2 кварта горілки", а всього з 1400 пудів очікувалось 9100 відер продукції. Фактичний вихід становив лише 8190 відер.²⁶ На думку економа, недобір був з вини винокура, а тому пропонувалось оплати працівників мануфактури поставити у залежність від якості виконаної роботи - у даному випадку зменшити платню винокура.

Внаслідок розорення дрібних поміщицьких господарств протягом першої половини XIX ст. кількість гуралень у Полтавській губернії зменшилась з 1086 до 457. Григорій Галаган не скоротив кількості підприємств, а приступив до їх перебудови. Були переобладнані винокурні у Сокиринцях, Будах, Ічні, Гнилиці, Петрівському, що призвело до збільшення кількості переробленого хліба і виходу горілки. Показовим у цьому є Ічнянський винокурний завод. У 1830 р. там перероблялось в середньому 880 пудів борошна кожного місяця, а після реконструкції - вже по 150 пудів за добу. Вихід горілки відповідно зріс з 53/4 кварта до 7 кварт з пуда борошна.²⁷ За час виробництва на кожній переобладнаній гуральні одержували в середньому по 14000 відер горілки щороку.

Прибуток від продажу горілки в багатьох поміщицьких господарствах становив основну частину від загального. У 1854 р. виручка з продажу горілки в Гнилицькому маєтку сягала 14009 крб. Загальний річний прибуток у цій галаганівській економії був 25853 крб. Таким чином питома вага прибутку від реалізації горілки становила 54,2%.²⁸

Після реформи 1861 р. винокурна промисловість почала розвиватись у нових умовах. Скасування кріпацтва позбавило поміщиків-заводчиків дармової праці селян, змушувало їх перебудовувати своє господарство на капіталістичних засадах в умовах вільної конкуренції та капіталістичного ринку. Нові умови поставили винокуріння у залежність від власного капіталу заводчиків, що раніше не мав такого важливого значення. Все це дало можливість великим заводам одержувати значні вигоди, а дрібним і середнім за потужністю винокурням стало важко продовжувати своє існування.

Не обминули ці процеси і господарства Галагана. Декілька гуралень було передано в оренду, інші ж, залишившись у власності господаря маєтку, протягом перших пореформених десятиліть суттєвого прибутку не давали.

Все ж, незважаючи на фінансову скруту в господарстві, Галаган не поспішав продавати свої гуральні, а досягнувши певної фінансової стабільності, навіть побудував на початку 80-х рр. у Петрівській економії винокурний завод з новим технічним обладнанням, що дозволило переробляти 30000 пудів борошна за сезон і отримувати по 21000 відер горілки.²⁹

Такий спосіб ведення господарства свідчить про намагання Григорія Павловича вдаватись до різних шляхів реалізації сільськогосподарської продукції у залежності від кон'юнктури ринку. У даному випадку йдеться про комплексне вирішення проблеми реалізації хліба, зокрема жита і ячменю, частина якого продавалась зерном, інша ж - перероблялась на горілку.

Доходною статтею для поміщицького господарства періоду першої половини XIX ст. була наявність цукрового виробництва. Перші цукроварні виникли на Україні у 20-х рр. XIX ст. Засновували їх у власних маєтках поміщики Лівобережної

та Правобережної України. Це були невеликі за розмірами підприємства з примітивною технікою виробництва. Цукровий сік випарювався у відкритих казанах з топкою безпосередньо під ними, за допомогою так званого “голого вогню”. Через це такі примітивні заводи одержали назву “вогневих”. Буряковий сік добувався ручними пресами, з гарячою сік холодною вимочую буряків, що попередньо нарізувалися на тертках - вручну або ручним приводом.³⁰

У 20-30-х рр. основна маса цукроварень зосереджувалась у центральних губерніях Росії. Протягом 40-х рр. XIX ст. центр цукрової промисловості з російських губерній перемістився в Україну. У 1841 р. в Харківській, Чернігівській, Київській і Подільській губерніях функціонувало 36 цукроварень, що становило 22% загальної кількості цукрових заводів у державі. Надзвичайно інтенсивний у ці роки розвиток поміщицької промисловості на Україні привів до того, що з 1844 р. вона вийшла на перше місце за кількістю цукроварень: тут зосереджується 57% від загальної кількості цукрових заводів у країні і далі цей відсоток невідносно зростає.³¹

З другої половини 30-х рр. XIX ст. розпочалася технічна переоснащення цукроварень. Відбувалось це шляхом переходу від “вогневих” заводів до “парових”. Останній порівняно з “вогневим” заводом забезпечував значно більшу продуктивність праці, різко зменшував витрати поміщика-заводчика на одиницю виробленої продукції.

В економіях Григорія Галагана було 6 “вогневих” заводів, що становило 5% загальної кількості цукроварень Лівобережної України у другій половині 50-х рр. XIX ст. На прикладі роботи заводу в селі Мостище чітко простежується поступальний розвиток цукроваріння в господарстві. Так, у 1848/49 р. на цьому підприємстві було вироблено 1013 пудів цукру на суму 6797 крб., у наступному році - вже 2284 пуди ціною в 16248 крб.³²

Готову продукцію продавали на ярмарках. Частина цукру реалізовувалась на Контрактовому ярмарку в Києві. Основну ж масу цукру Галаган намагався збути купцям з Москви та сусідніх губерній. Так, у червні 1859 р. між управителем Будківської економії і московським купцем Миколою Олександровим було укладено договір про поставку цукру для продажу в Москві. Згідно з документом економія зобов'язувалася продати 1500 пудів цукру, а купець - сплатити економії 3500 крб.³³ У тому ж році Будківська економія продала глухівському купцю Терещенку 1271 пуд цукру на суму 5784 крб. та 1632 пуди ціною в 8162 крб. сумському купцю Харитоненку.³⁴

Незважаючи на певні зрушення в техніці виробництва, зміцнення сировинної бази, процес технічного переустаткування багатьох цукрових заводів відбувався повільно. Внаслідок кризи поміщицько-кріпосницької системи у середніх поміщиків не було необхідних коштів для постійного вдосконалення техніки виробництва. Автор огляду цукрової промисловості за 50-і рр. відзначав у зв'язку з цим, що поміщики-заводчики: “не маючи ні свого капіталу, ні можливості позичити у інших, не можуть робити необхідні поліпшення, перебудови або придбати кращі знаряддя та апарати...” З цієї причини “деякі значні заводи залишаються в своєму початковому, застарілому стані, без будь-яких удосконалень, незважаючи на бажання самих заводчиків.”³⁵

Після скасування кріпосного права цукрова промисловість вступила в смугу кризи, особливо у перші два роки. У поміщиків-заводчиків гостро відчувалась нестача вільних капіталів; не вистачало сировини (оскільки зразу ж після розкріпачення селяни не бажали вирощувати буряки), та робочих рук (селяни, які раніше відбували на заводах панщину, не хотіли йти на цукроварні). Тому кількість заводів почала швидко зменшуватися, а розмір річного виробництва цукру на початок 60-х рр. значно скоротився.

В умовах, що склалися, потрібно було переходити на капіталістичний шлях ведення цукрового виробництва. Проте більшість поміщиків необхідних коштів не мала, тому цукроварні почали швидко закриватися. Особливо інтенсивно цей процес відбувався в Чернігівській губернії, де протягом 60-70-х рр. припинили існування 52 заводи. Григорій Галаган був змушений теж закрити свої цукрові підприємства.

Розглянутий нами матеріал дає підставу зробити висновок про те, що незважаючи на значне скорочення виробництва або й повну ліквідацію, вотчинно-поміщицькі підприємства (а саме до таких належали промислові заклади Галагана)

все ж відіграли значну роль у поширенні й поглибленні товарно-грошових відносин, формуванні ринку сільськогосподарської продукції, а також зумовили удосконалення спеціалізації господарства, зміцнивши економічні зв'язки маєтку як в Україні, так і за її межами.

Отже, можна стверджувати, що в особі поміщика Галагана Чернігівський край отримав заповзятливого, енергійного і водночас вдумливого господарника. Аналіз його діяльності свідчить про вміння Григорія Павловича визначати пріоритетні напрямки розвитку господарства, розуміння ним необхідності змін в організації виробництва, оплати праці тощо.

Власник маєтку мав чимало задумів щодо подальшої модернізації господарства, запровадження нових, прогресивних на той час форм організації виробництва, але тяжка хвороба і смерть перекреслили всі його сподівання, обірвавши життя 25 вересня 1888 року. Той факт, що у період кардинальних змін в економіці Григорій Галаган зумів перебудувати господарство, успішно запровадивши нові ринкові відносини, зміцнив його і використав фінансовий стан маєтків на благо співвітчизників, заслуговує на шире вдячність та глибоке вивчення його спадщини.

Джерела та література:

1. Центральний державний історичний архів у м. Києві. - Ф. 1475. - Оп. 1. - Спр. 1390. - Арк. 1.
2. Щоденник Г. Галагана // Київська старина. - 1898 р., вересень. - С. 191.
3. Гуржій І. Розклад феодално-кріпосницької системи у сільському господарстві України у I пол. XIX ст. - К., 1954. - С. 125.
4. Центральний державний історичний архів у м. Києві. (далі - ЦДІА у м. Києві). - Ф. 1475. - Оп. 1 - Спр. 1301. - Арк. 2.
5. Там само. - Спр. 1642. - Арк. 47.
6. Там само. - Спр. 1533. - Арк. 22.
7. Там само. - Спр. 1479. - Арк. 54.
8. Там само. - Спр. 610. - Арк. 120.
9. Там само. - Спр. 570. - Арк. 5.
10. Там само. - Спр. 407. - Арк. 64.
11. Там само. - Спр. 1590. - Арк. 23.
12. Теплицький В. Реформа 1861 р. і аграрні відносини на Україні. К., 1959. - С. 217.
13. ЦДІА у м. Києві. - Ф. 1475. - Оп. 1. - Спр. 1802. - Арк. 2.
14. Там само. - Спр. 1479. - Арк. 54.
15. Там само. - Спр. 1947. - Арк. 9.
16. Там само. - Спр. 1585. - Арк. 13.
17. Там само. - Спр. 266. - Арк. 68.
18. Там само. - Спр. 610. - Арк. 10.
19. Там само. - Спр. 1444. - Арк. 68.
20. Там само. - Спр. 1942. - Арк. 5.
21. Там само. - Спр. 1417. - Арк. 10.
22. Там само. - Спр. 1736. - Арк. 13.
23. Там само. - Арк. 14.
24. Мельник Л. Технічний переворот на Україні у XIX ст. - К., 1972. - С. 29.
25. ЦДІА у м. Києві. - Ф. 1475. - Оп. 1. - Спр. 1946. - Арк. 3.
26. Там само. - Спр. 1568. - Арк. 42.
27. Там само. - Спр. 280. - Арк. 18.
28. Там само. - Спр. 258. - Арк. 7.
29. Там само. - Спр. 1220. - Арк. 51.
30. Мельник Л. Вказана праця. - С. 31
31. Там само. С. 32.
32. ЦДІА у м. Києві - Ф. 1475. - Оп. 1. - Спр. 1264. - Арк. 28.
33. Там само. - Спр. 1024. - Арк. 5.
34. Там само. - Спр. 1295. - Арк. 19.
35. Мельник Л. Вказана праця. - С. 45.